

Վեբլիցի Բերնի Դոմ ԸՍՑ Հեթանոսութեան
ՍՈՎՈՐՈՒԹԵԱՆՆԵՐ (Գ. 20)

Թառաւ բերած այս վկայութիւնները ցոյց
են տալիս որ մարդագոյնութեան ուժգնութիւնը
Հայոց մէջ կըստինքն քննելու եւ ոչ չգտնու-
նելու մէջ, ինչպէս որ օրինակ՝ Ատախլայի գերեզ-
մանը փորող մշակների թաղումը կարելի էր
պատճառաբանել: Ս. Ներսիսի ժամանակ Հա-
սարակ մահկանացիները չէին կարող ի պատիւ
իրենց մեքենայների նրա շունչեղած ծառաներն
ու սիրելի հարձերը զոհել, հետեւաբար սոքա
խշտանական աներում պիտի զոհուէին:

Ի հարկէ մարդագոյնութեան այս կրօնա-
կան ծիսի հիմքն հղել է այն հաւատալիքը, որ
մեւնողներն այն աշխարհում այն բոլորը ինչ որ
իրենց թաղումում է՝ գործածելու են, սրանով է
բացատրուում բոլոր կողմանեան գերեզմանե-
րում գտնուած գործնական իրողչներին գիտել,
(Հմմտ. խոր, Բ. 60.) որպիսիք են՝ օրինակ՝ զգեստ
եւ ամբողջ գինափառութիւն, գէշք, ամաններ զա-
նազան կերակուրներով, վարդեր գերեզմանի մէջ,
իսկ գերեզմանի վրայ ձիւր, ծառաներ, եւ զա-
նազան կենդանիների ոսկրներ: Այս հին հեթա-
նոսական սովորութեանց բնորոշները կարելի է
մինչեւ օրս ինչպէս մեր՝ Նոյնպէս եւ այլ ազգերի
նախապաշարմանց մէջ գտնել, եւ այս տեսա-
կէտով եւ խիստ ցանկալի է՝ Ազգագրական
հանգիստն, ամէն կերպ աջակցել ժողովրդական
նախապաշարմանն ու հաւատալիքները հաւ-
աքելու:

Յոյց տալով յետոյ թէ Հայերը մարդա-
գոյնի սովորութիւն ունեցել են, անցնիք երկ-
րորդ հարցին, այսինքն թէ՛ կողմանեան նախա-
պատմական գերեզմանները, որոնք Նոյն սովորու-
թիւնը ունեցող մի ազգից մնացած պիտի լինին,
կարող են հայկական լինել: Բաց ի Հ. խաչիկի
պեղած Քալատակի կուրգանից (եւ նմաններից),
ուր դիակի հետ երկաթե խաչեր եւ իրողչներ
են գտնուած՝ (տես. Թ. Թոփթա՝ Եռացի ժողո-
վածանց դագեան Խ. Վ.՝ հայալրդապատ.
1900 Մասն Բ. էջ 69—70.) գրիթէ միւս
բոլոր գերեզմաններում գտնուած իրողչները
բրնձից են եւ մասամբ միայն բարից կամ եր-
կաթից: Այս հանգամանքից պէտք է հետեւեցը-
նել որ այդ դիակներն եւ մարդկային զարգաց-
ման բոլորէ շրջանից են մնացած, որը Բրիտանաց
մօտ 2000 տարի առաջ երկաթի զարգացման
տեղի է տալիս: Սրանով ինքն ըստ ինքեան լու-
ծուում է այն խնդիրը, որ այն գերեզմանները,
որոնք Բրնձից իրողչներն են պարտաւոր, վն իբրեւ

Հայերից ծագած լինել, քանի որ այժմ հաստատ
գիտենք, որ Հայերը Բրիտանոսից մօտ 6½ դար
յառաջ են կեղծ գէպ ի յառաջաւոր Ասիա եւ
Ուրարտի-Հայաստան, այսինքն երկաթի զար-
գացման շրջանում: Բաց ի գրանից պէտք է ի
նկատի ունենալ, որ մինչեւ օրս գտնուած բոլոր
գերեզմանները ընկնում են Վուրի միջին հով-
տում, Վրաստանում եւ խաչենում կամ Զվան-
չիւրում, հետեւաբար իսկական Հայքից գտնու-
ծ. ԹՕԹԵԱՆՆԵՐ

ՄԱՏԵՆԱՌՈՍԱԿԱՆ

ԿՈՐԻՆՆ ՎԱՐԳԱՅԵՏ ԵՒ ՆՈՐԻՆ ԹՎԱՐԳԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

(ԸՐԻՆԱՆՆԵՐԻՆ ԵՒ ՎԵՐԷ)

Ինչ մեթոդով որ կը դատուի կորինն
վարդապետ, նոյն մեթոդին տակ կ'իյնայ նաեւ
անոր ընտանեւը՝ Նորայր Բուզանդացի: Արքայութեւ՝
Ինչ են սասր բոյր պարծեցող, եթէ ոչ բառա-
քննութիւն, ընտանիքութիւն, ձեռագրերնու ու
սուսնախորութիւն, սխալներու սրբագրութիւն,
որոնց ամենուն կատարելագործութիւնն է այսօր
ԿՈՐԻՆՆ ՎԱՐԳԱՅԵՏ ԵՒ ՆՈՐԻՆ ԹՎԱՐԳԱՆՈՒԹԻՒՆԸ
ստանալ նշանաւոր երկաթաբլուրներ: Նոր-
այրի միւս գործերէն ինծի ծանօթ եղածները —
ստանալ տնուամբ — հետեւեալներն են. Հայկա-
բաժանութիւն (1880): — Գալու-Հայ. Բաժան-
(1884): — Բնաւոր (1887): — Տեղեկութիւն-
յԱՆՈՒՄ (1889): — De l'Urgence (1892): —
Չանապան յօդուածներ Մալի մէջ (1898 եւ
1899): — Կորինն Վարդապետ (1900): Այս գոր-
ծերուն բովանդակութիւնը այնչափ նման է որ
կարելի չէ անհարգապատ ծնունդ մը գտնել այն
միակցօր դաւաններուն մէջ:

Բայց՝ կայ երկրորդ բովանդակութիւն մը,
որմէ կախում ունի արուեստագէտը՝ որ երբ զինքը
նկատենք իր արտագրած գործին ամբողջութեանը
հետ, աշխուս (isolé) չէ, կայ ուրիշ ամբողջութիւն
մը՝ որուն մասն է ան, իրմէ առկի միծ ամբողջու-
թիւն մը, եւ որ կը ներկայացնէ Նոյն երկրին կամ
Նոյն ժամանակին արուեստագէտներուն դպրոցը
կամ ընտանիքը՝ որուն կը պատկանի:

Այս երկրորդ սկզբունքն ալ կ'ապացուցանէ
թէ Նորայր Բուզանդացիով վերջին երկաթաբլուրեան
հիմքը որչափ դիտուելու ու նոր տեսութիւններու
համաձայն են: Եթէ է պարզութեամբ իսկ դատուել
Վարդապետի պատմութեան հեղինակը՝ Կորինն
Վարդապետ, Նորայրի պաշտպանած դատն աւելի
ոյժ կը գտնէր, հակառակ այն արարկութեան՝
թէ Կորինն Վարդապետի "սուսնախորներն ուն
մասնագրութիւն ունեցած կամ չունեցած ըլլալը
որոշ կերպով լուսարանուած չնկատուի:

Հեղինակին անցնելով ընտանիքին՝ հարկ է
նաեւ նկատողութեան առաւել, անոր բոլորաբար

հասարակ Նորայրի նախնիքացները եւ ժամանակակիցները, քննել այն դպրոցը կամ բնասանիքը՝ որուն կը պատկանի.

Նորայր անձն է Վենետիկի Մխիթարեան Մխիթարութեան մէջ, հին սուած է, հին հասած է յարաբերական զարգացման աստիճանի մը: Չեմ կրնամ իր թէ նա մինչեւ այսօր պատիւ կը սնուէ պատկանած ըլլալ այն միջակայքին՝ որ այնչափ երեւելի եղաւ մատենագիրներու անհետացած մեծ սերունդով մը՝ որուն շարունակութիւնը ես այլ կը փափայեմ զանել — Հ. Ս. Երեմեանի բացատրութեամբ — «գերեզմաններն դուրս», եւ փոխադարձաբար՝ Նորայրի երկխափութիւնն ալ համարժէ պատուով պարտէր հիւրընկալել «Բագմովկէ», մէջ, որուն հնչողիտուր օրերուն էջերը կրնային բացուիլ՝ մեծ քննատերին բացառիկ եւ անմասն աշխատութեանը առջեւ:

Անս բնասանիք՝ Ասոր նախնիքաց անդամներն եղած են Չամչեան, Աւետիքեան, Ագեբեան, Խնձիկեան, Բագրատունի, Ալիշան, որոնք մեծ մարդկէ եղան իրենց ժամանակին համար, կամ իրենց բնորոճ ճիւղին մէջ:

Եթէ ուզուէր որոշել այն դպրոցը՝ որուն կը վերաբերէ Նորայր, դարձեալ Վենետիկեան դպրոցը պիտի ըլլար այն, բայց տարիներու ընթացքին մէջ մեծ տարբերութիւններն երթալով աւելի զօրեղ շնչառեցան: Գիրքն էլ մէկ անգամին վաճել այս տարբերութիւններուն պատճառները. ճշմարիտ է սակայն թէ Նորայր մեծապէս շահեցաւ շըքելով, աշխարհ տեսնելով, բազմազան յարաբերութեանց մէջ չփոխելով եւ մերթափառով routine բուռածէն՝ գիտուններուն ժամերը:

Այդ ընդհանուր կարծիք մըն ալ՝ որ այդ տարբերութիւնները կը վերաբերէ մէկ կողմէն քննասիրութեան մեծաքաջ, յառաջադիմութիւններուն եւրոպական քաղաքակիրթ կենդոններուն մէջ, եւ միւս կողմէն Վենետիկի դպրոցին յարաբերական անշարժութեանը՝ գիտութեան նոյն աստղածափին մէջ: Թուի թէ Նորայր աւելի կանուխ մղուեցաւ յառաջադիմութեան այն հոսանքին ալիքներէն, աւելի փայլեալ գտնուեցաւ մտնելու համար՝ մէկ օտուտով՝ ինքնազարգացման եւ կատարելագործութեան շաղկին մէջ:

Աւստի՝ դպրոցը նոյն ըլլալով՝ տարբերութիւններն այնչափ աճեցան՝ որ վերադարձուի չկարենալու առիթները կ'աւելնան օրէ օր. եւ երկու խուլերու մէջ խօսակցութիւն մըն է որ տեղի կ'ունենայ:

Գծախտաբար՝ այս անհամաձայնութիւններուն հետեւեալը տուժողները կ'ըլլան գիտութիւնը, մեզ սիրելի մատենագիրութեան սրբանուէր շահը, վերջապէս՝ մէկ խօսքով՝ ճշմարտութիւնը:

Այսօր՝ մեզի չեն բաւեր այլ եւս Չամչեանի մը կամ միւս բարեխիշտակ շարքերուն հարկեր կամ յիստն տարի յառաջ գրած աշխատութիւնները՝ որոնք այն առեւտրի համար պատուական էին: Ժամ է ուրեմն փնտռել այն դպրոցին մէջ մէկը, որ կարենայ լրացնել եւ կատարելագործել Ագեբեանի մը, կամ ուրիշ մը արտագրութիւնները:

Այսօր՝ Թերեւս Հ. Բարսեղ Սարգսեանի որուէր հմտագոյն անդամի տոկոսը՝ այդ աս ժառանգեց Հ. Գարեգին Ջարդհանէլեանի մահուամբ: Բայց կը դիտուի որ երկուքն էլ կարծիքներն ալ այսօր կ'իյնան Նորայր Բիւզանդացոյ քննադատութեան տակ, որով սա կ'ըլլայ եւ կը մնայ «հուշիկն ամենէն բարձր ցոյցումը»:

Նպատակս չէ բնաւ վերադարձը յարգելի արժանապատուութիւններ: Հ. Բարսեղ Սարգսեան պէտք չունի պաշտպանի իր կենդանութեանը մէջ, եւ ոչ իսկ փափկութեան համաձայն կ'ըլլար փոքրացնել այն սիրելի յիշատակը՝ զոր Հ. Գ. Ջարդհանէլեան թողուց իր կրօնակիցներուն մէջ: Բայց՝ վերջապէս՝ սա ապրեցաւ, եւ այսօր կը պատկանի պատմութեան. ուստի կրնայ պատեհ հուշեամբ գէժ յանդիման գրուիլ Նորայրի:

Վենետիկի Մխիթարեան մը յանձն կ'առնու գործն գիւրացնել այս մասին: Հ. Ս. Երեմեան պարաստ վկայութիւններ կը գնէ առջեւ, կը յօրինէ ինքնին այդ բաղադատութեան եզրները, որով թալլ չի տար եւ ինձի որ սխալ կամ անստեղծ կարծիք մը յայտնեմ ահամայ:

Հազելոյս մատենագրին «անաղիքը կ'ընէ նախ» թէ Հ. Գ. Ջարդհանէլեան կ'սահմանուած էր հինուուրց Մխիթարեանց ասն մշտնապէս հաւատարմութեամբ լրացնելու: — «Ազգին ամենէն մեծ տաղանդներէն մին էր», — «Հոսանք» համատուութեան հետ՝ որքան նախանձել. եւ կիսկատար գիտութիւն՝ կատարեալ ետեւեւեւ որքան նողկալ...»

Իբր յարգեցեմ այդ համատուութեան՝ Հ. Ս. Երեմեան կը օտկուրի անյիշատակ թողուլ իր դրուատելի գործերէն շաբէն: Եւ երբ կարդէ կու գոյ անհամապարմութիւն մը գործելու այն առաջադրուած յարգանքին դէմ եւ թուելու դրուատելագոյնները, ուրիշ արժէք չի յատկացնել անոնց՝ եթէ ոչ «ուսումնասիրութեան պատրաստուած գրքերը — բայց — «նոյն իսկ սուսցնելու առաջնակարգ առաջնորդներ»:

Վերջապէս՝ Հ. Ս. Երեմեանի անհամաձայնութիւն ցուցնող զբիւն տակ՝ բարեխիշտակ մատենագիրը թէթօթափու իր ամէն անհամապարմութեանը ձեռքէն ձիւրերէն, առաջնութիւններէն: «Գիպլումատի բնութեանութիւններն», «մխիթարիշ պատկէն, եւ այն «հսկայ դրական գործիչներէն մին» յառաջադրուած կ'ըլլայ, կը խոնարհի, կը վերածուի «ազգային արժագանահներու մատենագրական ճոխ շտեմարան մը պատրաստուիլը, պաշտօնին, վարձապետի գերին»:

Ահաւասիկ Մխիթարեանի մը, Հ. Ս. Երեմեանի վկայութիւնը՝ որ իր վաւերականութեամբ ազատ կ'ընէ զին նոր մեկնութիւններէն: Չեմ կրնամ շաղկեցնել թէ շատ գնահատելի գեր է, իր մէջ, Հ. Գ. Ջարդհանէլեանին կատարածը, ինչպէս որ պատմուեցաւ, եւ որուն արժէքը մոռցնալ կարելի չէ: Բայց երկրորդական գեր է, ուսումնական գեր է, որով եւ չէ կարող ցանկալ հեղինակութեան վայելած վարկին:

Եզրակացրենք չամար՝ կարելի չէ ուրեմն բաղադրանքներ բերել, ներկայ վիճաբանութեան մէջ, երկուսի մը՝ Նորայր Բիւզանդացոյ երկատրութիւնները — գլխաւորաբար Վրէժնը — եւ «սասանաշար» կամ «սասանաշար» չամար՝ «հիւր-պարտապարտ» մը արտագրութիւնները՝ որչափ որ նպատակի յարմար ալ ըլլաւ, որչափ որ յարաբերական մեծ արժէք ալ ունենան։

Հետեւաբար՝ ինչ բան որ ճշմարիտ է, պէտք է ըստ այնմ հռչակուի։ Մեծ անհաստակութեան կայ եւ ինքնատեղեւ տաղանդ՝ Նորայր Բիւզանդացոյն խորհելու, քննելու եւ գրելու կերպին մէջ՝ բան մնացեալներուն։ Նորայր ընդգուծիր իբր պատգամը Աւետարանի՝ Ագգրեանի մը կամ ուրիշի մը գրածները, այլ կը քննէ։ Քննութեան առջադրելի ոգին է, որ կը շնչաւ Նորայրին անհաստակութիւնը եւ առանձին գիրք մը կու տայ իրեն՝ քննասիրութեան տաղանդներին մէջ։ Այսպէս ուղղութեան չամար, հրապարակել սխալը, անհաստակ միակ աղու խիտանը կամ գործիքը յառաջագիւծութեան։

Երանի թէ այս բնթացքը օրինակ ըլլար շատերուն եւ ժամ առաջ լոյս տեսնէին մեծ վիճաբանութեան մը, ընդհանուր քննութեան մը, անարդար խոզարկութեան մը (enquête) ակնկալուած մատենագրական խիտ բեղմնաւոր արդիւնքները։

Բայց, աւանդ։ Քսանթրոք գարու սեմին վրայ մէք եւս կոնեցիք, անգիտակից եւ միամիտ. եւ մեր ոչ գերեւոր առջեւ ուրիշ տեսարան չպարզեցաւ՝ թէ ոչ մատենագիրներ՝ որոնք երկարիկ են քննալով իրենց նախորդներուն շահած գափիներուն վրայ, Հետեւելով անոց պատգամներուն, պտաւով թէ «Չափեան այսպէս գրած է», պնդելով թէ «Ագգրեան այսպէս ըսած է»։

Բարեբախտաբար՝ գիտութիւնը չի գիտեր կանգ առնուի, եւ կու գայ որ մը՝ ուր նոր վիճաբանութիւններու կոհակները վերջապէս կը դրեն այն հիմնաւոր թումերը եւ ամէն տեղ կ'իզոյզուի ճշմարտութեամբ։

Հարկ է ժամ առաջ գարման տանիլ քննասիրութեան ուղիղ ոգոյն նուագման Անեաթիկի միջավայրին մէջ, որով Հետեւեալ գիտուած է թէ արտասանները կը ծնանին եւ կ'անհետանան մտքերու եւ բարբերու այս ինչ կողմ այն ինչ վիճակներուն հետ՝ որոնց կապուած են եւ զորս պէտք է մօտենալ եւ անկեղծութեամբ ուսումնասիրել։

Հետաքրքրական եւ մասնաւոր շատ հրահանգիւ ինչիւր է գիտնալ թէ ինչ պատճառներով Անեաթիկի միջավայրը՝ որ խանձարուք եղաւ ամէն մատենագրական պողոքերութեանը, ամէն նախնական յառաջագիւծութեան, այսօր ետ մնաց — քննադատական մասնաւոր գիտութեան տեսակետով — վարդաբեր Միխիլարեան անհատն մը՝ որ քիչ գոհ ըլլաւ կը Թուի իր կոնսակիցներէն, իր բնասիրէն, իր դպրոցէն, եւ կը ներկայանայ միակ պահանջօրէն քննուող, քննադատութեան, բազմակողմանի հմտութեան։

Առաջին անգամն է որ, կը դիտուի գաղաւտող Անեաթիկի Միխիլարեան մը՝ բարձր նախնայ

տպագրուած բնագիրներէն, բառգիրքներէն, քննականութիւններէն, որ ուզէր քննութեան նուրբ մաղէ անցնել ինչ որ մինչեւ այն ատեն հրատարակուած էր պատմութեան, աշխարհագրութեան, մատենագրութեան եւ բառագիտութեան վերաբերեալ։

J'étais profondément convaincu — et je le suis encore — qu'une récession de n'importe quel auteur arménien doit précéder la traduction en langue étrangère et son examen critique; de même que la confection de la grammaire et du dictionnaire arménien doit suivre la publication savante de nos textes. On a fait jusqu'à présent tout le contraire. (Տես De l'Urgence, էջ 2.)

Ար նախատեսեմ չ. Ս. Սարեանի ընելու առարկութիւնը՝ որով մէկ ջոյ մէջ լուալ պիտի ուզէ զիս եւ օտարները՝ թէպէտ անծանօթ, որոնց ուղղելով խօսքը կ'ըսէ։

— «... Հիմա օղորտութիւն գարած է՝ տեղ մը, կէտ մը փնտռել եւ գտնել՝ արտաքս զեղու համար բոլոր բանասիրական... ունեցած գիտութիւնը, այնչափ որ կը մոռնա՝ թէ բուն գիրքն ինչ նիւթի վրայ է» (էջ 251.)

Ինչ. Ս. Սարեանի կ'արժէ թէ միմիայն բացարձակ ճշգրտութիւն, անվիճելի ստուգութիւններ կը փնտռուին գիտնական գործերու մէջ, որոնց նպատակն է մօտենալ ճշմարտութեան՝ կարելի եղածին չափ։ Կան ինչգիւղեր՝ որոնք իրենց ընդհանրութեան հանդեպներով՝ չեն ներք յօղուածագրին որ սա բանասիրէ ինքզինքը անոնց շարս պատերուն «ներքնակողմ»։

Այն երկասիրութիւնները որոնք որ մը յանկարծ օր կը տեսնեն եւ ասհմանուած են լաւագոյն լուսաւորելու ապագան, ունին իրենց «արտաքս» աղբեցութիւնն ալ, զոր մեղադրելի կ'ըլլայ անտեսել կամ արհամարհել։

Այսպէսով բաւական է գտնաւոր քննութեան եւ շնորհքներու համար «բուն գրքին նիւթը»։

Չ. Ս. Սարեան համակարծիք է Նորայրի հետ՝ երբ սա սխալ կը հռչակէ չ. Գ. Զարպանեւեանի կարծիքը թէ «Եւթաղի Թարգմանութիւնը՝ Երկրորդ Աշխարհայտարար գործ է, Բայց երբ կարգը կու գայ Բիւզանդի եւ Ագգրեանագրութիւնը ինչգիւղէն ըլլալուն կամ չըլլալուն վրայ, յօղուածագիրը կը գոհանայ յայտնելով. «մեք լիովին համոզուած ենք թէ այս ինչգիւղերը երբեք պիտի չգտնուին» որով եւ Նորայրի գործը կը նկատուի «սակ մանեալ» եւ շահուած ծառայութիւն մը բանասիրացի։

Այսպէսով՝ չ. Ս. Սարեան գիտարարութեան քովին կ'անցնէ եւ Թուի ջանք գերիշխան ցոյց տալու չ. Գ. Զարպանեւեանի եւ ասոր հետեւողներուն կարծիքը։ Թերեւս այս վիճաբանութիւնը առիթի ընծայէ Նորայրի՝ հարկաւոր քանի մը անցարտութիւն աւելցնելու։

Աճէն տակ մնացած ուրիշ կէտ մին ալ կայ՝ Նորայր կը հաստատի թէ Ագգրեանագրու եւ միւս երեք բնագիրները կորին վարդապետի Թարգմանութիւններն են եւ «ոչ այլ ուրիշ յուսումնա-

